

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ІСТОРИЗМ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

SOCIAL IDENTITY OF A PERSON AND HISTORICISM OF SOCIAL PRACTICES

У статті висвітлено проблему взаємозв'язку соціальної ідентичності особистості та соціальних практик у контексті положень соціального конструкціонізму, принципу історизму в історичній психології. Пропоновано доповнити аналіз трансформації соціальної ідентичності особистості в сучасному суспільстві психолого-історичним підходом, що дає змогу поглибити вивчення цього феномена у форматі стабілізуючих відповідей на впливи соціальної нестабільності. На основі огляду низки моделей розвитку соціальної ідентичності особистості (структурної, екосоціальної, моделі VUCA-світу) відправною визначена модель Р. Баумайстера, яка спирається на критерії континуальності та відмінності. Корпус понять, які описують зміни соціальної ідентичності особистості, пропоновано доповнити поняттями «соціальні практики», «міжпоколінна взаємодія», «життєздатність». Психолого-історичний аналіз дає змогу зосередитись на вивченні історичної неперервності і дискретності, континуальності та відмінності людського існування в контексті життєдіяльності соціальних спільнот на тлі глобальної кліматичної кризи та пандемії. Згадані впливи окреслено як швидше екстремальні, загрозливі, що мають невизначений результат, у контексті яких конструюється парадоксальні регулярні практики, оскільки їх ядром є мінлива, вимушено ризикова чи зумисно екстремальна поведінка. Пластичність цієї поведінки виявляється в ступені життєстійкості особистості, її здатності до інновацій, саморозвитку, що є основою становлення як особистісної, так і соціальної ідентичності. Стверджується, що напруженість модусів існування людини (повсякденного та екстремального) зумовлюють розширення репертуару ідентичностей особистості. На основі психолого-історичного аналізу показано, що соціальні практики минулого володіють певним репертуаром перетворення ризикової поведінки на її більш стабільні форми на тлі повсякденності та побуту того чи іншого народу, тобто припускається, що існують певні історичні алгоритми цих перетворень. Їх каталізаторами є історичний характер взаємодії поколінь в історичному процесі, оскільки змістовні характеристики соціальної ідентичності типового представника того чи іншого суспільства конструюються в контексті міжпоколінної взаємодії з огляду на її узгодженість чи неузгодженість у певний момент історії. Йдеться про виокремлення міжпоколінної взаємодії як одиниці аналізу історичного процесу в психологічному вимірі.

Ключові слова: соціальна ідентичність особистості, принцип історизму, повсяк-

денність, екстремальність, історіогенез, соціальні практики, міжпоколінна взаємодія.

The article highlights the problem of the interrelation between the social identity of a person and social practices in the context of the provisions of social constructionism, the principle of historicism in historical psychology. It is proposed to supplement the analysis of transformations of social identity of a person in modern society with a psychological and historical approach, which allows deepening the study of this phenomenon in the format of stabilizing responses to the effects of social instability. Based on a review of a number of social identity development models (structural, ecosocial, VUCA world model), the model of R. Baumeister which is based on the criteria of continuity and difference was chosen as the starting point. It is proposed to supplement the corpus of concepts that describe changes in the social identity of a person with the concepts of "social practices", "intergenerational interaction", and "viability". Psychological and historical analysis allows focusing on the study of historical continuity and discreteness, continuity and differences of human existence in the context of the life of social communities against the background of the global climate crisis and pandemic. These influences are described as rather extreme, threatening, with an uncertain result, and their context provides for construction of paradoxical regular practices, as their core consists of volatile, forcibly risky or deliberately extreme behavior. The flexibility of this behavior manifests in the degree of resilience of people, their ability to innovation and self-development, which is the basis for the development of both personal and social identity. It is argued that the intensity of human modes of existence (everyday and extreme) causes the expansion of the repertoire of personal identities. Based on psychological and historical analysis, it is shown that the social practices of the past have a certain repertoire of transformation of risky behavior into its more stable forms against the background of everyday life of a nation, i.e. it is assumed that there are certain historical algorithms for these transformations. Their catalyzers include the historical nature of generational interaction in the historical process, as meaningful characteristics of the social identity of a typical representative of a certain society are constructed in the context of intergenerational interaction, given its consistency or inconsistency at some point in history. Well as the separation between generational interactions as "units" of analysis of historical process in the psychological dimension.

Key words: social identity of a person, principle of historicism, everyday life, extremality, historiogenesis, social practices, intergenerational interaction.

УДК 159.92; 316.62
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.29>

Литвин-Кіндратюк С.Д.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології розвитку
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Траєкторії та механізми соціогенезу особистості в мінливому соціальному просторі більшість сучасних українських та зарубіжних психологів пов'язує

з перетвореннями ідентичності особистості на різних етапах її життєвого шляху. За останні десятиліття фокус уваги психологічних студій перемістився на проблеми урізноманітнення

видів ідентичності, аналізу зсуву їхнього змісту в контексті стилів поведінки та стратегій саморозвитку особистості у різних вимірах соціалізації (політичної, економічної, гендерної) (К. Абульханова, О. Власова, І. Ващенко, І. Данилюк, В. Зливков, О. Злобіна, С. Москаленко, Т. Титаренко, А. Шамне, В. Щербина) [1; 5; 7; 8; 14; 15; 16]. Результати згаданих пошуків розкривають глибинні суперечності соціокультурного розвитку особистості на тлі соціальних змін, що відбулися за останні десятиліття як в українському суспільстві, так і багатьох країнах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомими здобутками відзначилися соціологічні студії ідентичності та соціальної солідарності в країнах Центральної та Східної Європи, результати яких представлено в колективній монографії українських та польських учених «Ідентичність та соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі» (2021 рік) [9]. У цій праці аналізуються численні аспекти становлення ідентичності та соціальної солідарності у сучасному українському суспільстві, зокрема феноменологія ідентичності на пограниччі, ідентичність національних меншин, сучасних українських трудових мігрантів. Так, говорячи про сутність поняття «ідентичність» у соціологічному вимірі, Т. Каменська доходить висновку про те, що, «на відміну від соціалізації, ідентичність є глибшим психологічним чинником на кшталт природної наперед заданої властивості особистості» [9, с. 12].

Інтерес викликають психологічні дослідження В. Зливкова, який здійснив аналіз феномена ідентичності сучасної особистості. Вчений розглядає ідентичність особистості доби глобалізації щодо автентичності. На його думку, сучасна ідентичність особистості істотно відрізняється від психосоціальної ідентичності, яка в аспектах структури, етапів та рівнів була у другій половині ХХ століття описана Е. Еріксоном [6], Дж. Марсія, а щодо видів (соціальна, особистісна) та етапів їхнього становлення проаналізована Х. Теджфело [20]. Головними прикметами цієї новочасної темпоральної цілісності особистості є її плюралістичність, складність, багатоманітність. Отже, стрижнем ідентичності особистості В. Зливков визначає особистісну ідентичність, що дотична до автентичності особистості [7, с. 175]. Остання як глибинний інваріантний феномен організує ідентичність і забезпечує самореалізацію особистості за лінією «автентичність – зрілість» [7, с. 175].

Водночас сучасних учених приваблюють розробки, які присвячені вивченню переживання особистістю своєї соціальної, релігійної, культурної та інших видів ідентичності в історичному вимірі. Значна увага у вивченні різних видів ідентичності, як зауважує Т. Каменська, приділяється саме історичній пам'яті [9, с. 11].

Серед найбільш ґрунтовних теорій ідентичності особистості на терені психолого-історичного спрямування згадаймо теорію Р. Баумаєстера. На її основі автором було здійснено обсягове історичне дослідження ідентичності від середньовіччя аж до наших днів [17]. Зі сказаного випливає, що проблему перетворення соціальної ідентичності сучасної особистості варто аналізувати як горизонтально, синхронно, стосовно різних видів ідентичності, так і вертикально, діахронно, крізь призму генези соціальних практик. В історичному вимірі цей процес у психології найбільш послідовно вивчають представники соціального конструкціонізму, котрі більш прихильні до ідеї історизму, зокрема в царині в історичної та культурної психології. Проте прийняття історіогенетичної позиції вимагає від дослідника у цій царині артикуляції основних понять та категорій, які здатні описати трансформації соціальної ідентичності особистості не лише синхронно, але й діахронно, у вимірах історичності соціальних практик, як історичної психології, так і історичної соціології.

Постановка завдання. Метою статті є пошук міждисциплінарних понять, які можуть стати основою опису діахронічного зрізу трансформації соціальної ідентичності в термінах історичності соціальних практик.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема вивчення структури, змісту та генези соціальної ідентичності є традиційною для соціальної психології десятиліття поспіль. В середині ХХ століття її генеза розглядалася швидше в напрямі психодинамічного підходу, в масштабах онтогенезу, що знайшло своє найбільш повне відображення в епігенетичній концепції Е. Еріксона та його послідовників. Натомість у кінці минулого століття соціальні психологи прагнуть врахувати мінливість соціального контексту, який чинить істотний вплив на розвиток соціальної ідентичності особистості, зокрема аналізують екосоціальні та соціокультурні, етнокультурні та гендерні конфігурації такого контексту, визначають його масштаби, різновиди. З найбільш знаних теорій такого спрямування, які враховують структуру контексту, слід згадати теорію екосоціальних систем У. Бронфренбреннера [19].

О. Белінською та О. Тихомандрицькою теж запропоновано психологічну модель соціального поведінки, в основі якої лежить соціальна ідентичність особистості. Також модель враховувала соціальні зміни в структурному напрямі. Вона базувалась на неklasичній парадигмі та ідеях структуралізму в психології. В цій моделі соціальні зміни були визнані похідними від ціннісно-нормативної кризи суспільства посттоталітарної доби [3]. Дослідниці вбачають сутність

соціальної нестабільності в неузгодженості соціальних змін одночасно у різних сферах суспільного життя. Вона помічається у відмінностях їхнього напрямку та темпу у сферах економіки, політики, культури тощо. Мікрорівень соціальних змін розглядається в контексті процесу соціалізації.

Попри переваги у структурному описі, згаданих моделі бракувало соціально-історичної глибини, що обмежує її пояснювальні можливості в психології. Так, розглядаючи злам соціокультурних регуляторів доби тоталітаризму, О. Белінська, О. Тихомандрицька просто оминають питання соціальної нестабільності та ціннісно-нормативної кризи на двох із декларованих ними рівнях організації суспільства (соціальної групи та суспільства загалом). Натомість основна в цьому соціально-психологічному дискурсі увага приділяється мікрорівню аналізу, тобто ймовірним особистісним змінам у ситуації соціальної нестабільності (вияви тривожності, соціальної дезадаптації тощо).

Новітньою спробою оновити та збагатити «психологічний багаж» аналізу людини в епоху змін став проєкт російських науковців під промовистою назвою «Mobilis in mobil» (О. Асмолов, О. Белінська) [13]. Вчені намагалися подолати структурну двоїстість вищезгаданої моделі. Дослідники взяли курс на вивчення психології невизначеності, зокрема соціокультурної. Методологічним осердям цих студій визначена історико-еволюційна концепція розвитку особистості О. Асмолова [2]. Проте соціально-історична лінія аналізу тут представлена, на нашу думку, неповно. Учасники проєкту віддають перевагу з'ясуванню мінливості дискурсу сучасності в координатах складності/простоти, розмаїття/однотипності, невизначеності/визначеності. Натомість викликам сучасності, таким як прискорення змін, мобільність, плинність, поліфонічність, гетерогенність, вони протиставляють пошук ресурсів особистісного розвитку [13]. Водночас О. Асмолов наполягає на тому, що з'ясування особливостей розвитку особистості в суспільстві, що зазнає змін, є продуктивним шляхом до розуміння закономірностей персонігенезу загалом.

Зрештою, студії «Mobilis in mobil» тяжіють до синхронічних досліджень соціокультурних реалій російського суспільства, зокрема спрямовані на аналіз здатності особистості визначитися за цих непростих умов зі власними внутрішніми опорами (мотивації породження вільної дії чи психології травми й втрати Я). Безперечно, формулювання відповіді на виклик змінності соціальних процесів у термінах особистісного потенціалу, які є результатами не лише соціалізації, але й соціальної екзистенції, дає змогу накреслити шляхи узгодження

розмаїтих соціальних ідентичностей новочасної особистості та стабілізації соціальної взаємодії. Істотним стає розвиток таких ознак ідентичності, рис та форм поведінки, які слугують відповіддю на виклик нестабільних та невизначених ситуацій, а також сприяють зміцненню цілісної психологічної організації особистості.

З одного боку, до них відносимо практики особистісного зростання, розвитку характеристик соціальної та особистісної ідентичності, а також низки якостей зрілої особистості. З іншого боку, йдеться про реалізацію стратегій життєстійкої соціальної поведінки, що покликані запобігати життєвій вразливості особистості, зокрема конструювання ефективної ризикової поведінки та більш «пластичної» ідентичності. Вченими вже накопичені вагомі результати досліджень різних аспектів життєстійкості та життєздатності особистості (Т. Титаренко) [15]. Розрізнення життєстійкості та життєздатності на основі тяжіння першої до форм ризикової, інноваційної поведінки, а другої до форм стабільної поведінки може стати основою розроблення соціально-психологічних показників сталого розвитку на рівні особистості, малої групи (сім'ї) чи організації тощо.

Складність конструювання стабільної поведінки та сталої ідентичності в умовах нестабільного суспільства сприяла розробленню у зарубіжній психології низки теоретичних платформ та методичних схем, що мають здебільшого міждисциплінарний та прикладний характер. В основі цих описів акцент робиться на «нестабільному середовищі», де часто домінує соціально-психологічна складова частина. Вона представлена маркерами, що знайшли своє застосування в організаційній психології, економіці та психології бізнесу. Зазвичай такі схеми презентують новітні алгоритми швидкого реагування у цих царинах. Вони стосуються розвитку особистості, трансформації її поведінки у діловій сфері, збереження ресурсів саморозвитку тощо.

У бізнес-середовищі, зокрема в роботі з персоналом, передусім у військовій сфері, поширення набула оригінальна концепція VUCA-середовища. З пропозиції працівників Воєнного коледжу армії США цей термін був введений до переліку статей словника з бізнес-консалтингу для позначення новочасної соціальної реальності. Йдеться про VUCA-світ – акронім від англ. слів «volatility» – «нестабільність», «uncertainty» – «непередбачуваність», «complexity» – «складність», «ambiguity» – «незрозумілість» [18]. Автори згаданої моделі вважають, що нестабільний VUCA-світ прийшов на зміну SPOD-світу ХХ століття (акронім від англ. слів «steady» – «сталий», «predictable» – «передбачуваний», «ordinary» – «простий, звичайний», «definite» – «визначе-

ний»). Припускається, що компетентний фахівець має виявляти обізнаність стосовно прикмет соціальної нестабільності, що стосуються його професійної діяльності. Він здатен генерувати адекватну відповідь у певних ситуаціях завдяки низці якостей, що сприяють більш ефективній взаємодії за перманентно екстремальних соціальних умов. Розробник концепції-відповіді на виклики VUCA-середовища англійський економіст К. Робертс до них відносить бачення, розуміння, креативність/простоту та гнучкість/спритність. Вважається, що розвиток цих якостей дає змогу військовим, представникам великого та малого бізнесу, державним службовцям [18] не лише адекватно оцінити ситуацію, але й стабілізувати власну поведінку.

В ході аналітично-критичного огляду соціологічних та соціально-психологічних студій розвитку ідентичності особистості в контексті процесів перманентних соціальних змін стають очевидними онтологічна невизначеність та множинність траєкторій цього розвитку, його причетність до більш масштабних, історичних змін соціального порядку, як катастрофічно-кризових, так і плінно-мінливих, поступових. В цьому полягає основна складність аналізу соціальної ідентичності особистості в контексті стабілізуючих відповідей на впливи нестабільного суспільства. Так, модель ідентичності, за Р. Баумайстером, спирається на два критерії, такі як континуальність та відмінність. На думку С. Лукомської, найважливішим внеском Р. Баумайстера в теорію ідентичності є аналіз взаємозв'язку історії змін у структурі ідентичності [12, с. 190].

В умовах кліматичної кризи та пандемії на перший план виходить власне континуальність, а також відмінність способу життя в контексті життєдіяльності соціальних спільнот. Ці впливи мають швидше не повсякденний, а часто екстремальний, тією чи іншою мірою загрозливий, ризиковий для людини характер з невизначеним результатом. За цих умов закономірною відповіддю виступає передусім відносно мінлива, вимушено ризикова або зумисно екстремальна поведінка. Її змінність, пластичність, варіативність реалізуються в життєстійкості особистості, її здатності до іновацій, саморозвитку та самореалізації. Згадані два модуси існування людини (повсякденний та екстремальний) зумовлюють побутування плюралістичної ідентичності особистості.

Проте аналіз взаємодії особистості із середовищем на довгих історичних дистанціях свідчить про те, що деякі із сучасних загроз та ризиків за своєю формою є відносно повторюваними явищами (епідемії, пандемії, екологічні катастрофи, соціальні катаклізми), історичними соціальними практиками, що

зумовлює певні тенденції регулярності структурних змін ідентичності особистості, яка є представником певної історичної епохи. Останнє дає змогу припустити, що соціальні практики минулого містять репертуари перетворення ризикової поведінки на її більш стабільні форми в контексті історії повсякденності та побуту того чи іншого народу, тобто певні алгоритми цих перетворень. Їх каталізаторами є історичний характер взаємодії поколінь, оскільки змістовні характеристики соціальної ідентичності типового представника того чи іншого суспільства значною мірою відтворюються в контексті міжпоколінної взаємодії.

Отже, особливим потенціалом вивчення соціокультурних трансформацій ідентичності особистості володіє дотична до соціальної психології самостійна галузь психологічного пошуку – історична соціальна психологія та її категоріально-понятійний апарат, зокрема евристичними в їхньому категоріальному корпусі є поняття «міжпоколінна взаємодія», «соціальні практики», «історіогенез».

До речі, соціальні психологи дедалі частіше звертаються до вивчення історичного модусу розвитку особистості, що реалізується на тлі багаторівневих, нелінійних, масштабних, цивілізаційних змін соціальної реальності низки історичних епох та водночас збереження культурних традицій. Наведемо окремі висновки, отримані в процесі застосування прийомів психолого-історичного аналізу змін поведінкових стратегій з урахуванням історичних конфігурацій видів соціальної ідентичності. Ці прийоми мають діахронічний характер. Наприклад, більшість дослідників історії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) відзначає значення революційної ситуації, що передувала виникненню демократичної та суверенної держави в Галичині у 1918–1920 роках. Інші вчені говорять про мирний і легітимний характер «великого чину» – створення ЗУНР на етнічних українських землях, а також наголошують на історичній необхідності її захисту від зовнішньої агресії в екстремальних умовах воєнних дій. У своїх працях О. Карпенко говорить про національно-демократичну революцію в Україні [10], натомість його послідовник В. Великочій обґрунтовано розширює її межі, говорячи про Українську революцію 1914–1923 років [4]. Визначний державний діяч та голова уряду ЗУНР, адвокат і публіцист Кость Левицький революційні перетворення на українських етнічних землях Австро-Угорщини іменує «великим зривом» [11]. Ця метафора символізує тогочасні соціальні настанови та революційні настрої українців у боротьбі за ідеали свободи та справедливості. Водночас причини поразки ЗУНР окремі автори вбачають не у боротьбі класів чи недоліках національної політики, а у множинності

способів життя, відмінностей та неузгодженостей соціокультурних форм поведінки на їх основі, недостатньому етнокультурному діалогу міських та сільських територіальних спільнот, у межах яких утверджувалась урбаністична та руралістична ідентичність.

Водночас поєднання діахронних та синхронних прийомів психолого-історичного аналізу показує, що для осмислення трансформацій соціальної ідентичності в добу глобалізації багатоважить просторова нерівномірність розселення на тлі розмаїтих ландшафтів та організації життя в поселеннях не лише різного типу (сільські та міські), але й різного масштабу (мегаполіси). Отже, в умовах сучасних екстремального та повсякденного модусів існування, ризикових ситуацій та пандемічних загроз на перший план знову виходять соціальні практики, які породжують міську чи сільську ідентичності, але в новій конфігурації з іншими видами. Вплив характеру сучасної урбанізації на розвиток ідентичності виявляються у множинності способів існування особистості (В. Москаленко) [14] у просторі міста та села, зокрема характері та суворості територіальних та просторових карантинних обмежень на їх території під час пандемії. На цьому тлі більш помітними стають типові зміни соціально-психологічних феноменів, зокрема трансформації соціальної ідентичності на рівні особистості, вікових, релігійних, професійних груп, вияву групової солідарності та згуртованості в їхніх межах в контексті соціальних практик.

Висновки з проведеного дослідження.

Спроба соціально-психологічної проблематики розвитку ідентичності особистості в контексті соціокультурних змін та глобальних кліматичних викликів свідчить про значущість психолого-історичного виміру його аналізу. Актуальність аналізу змісту та структури плюралістичної та мінливої ідентичності в нових історичних умовах, що супроводжуються численними екологічними та техногенними ризиками, змінами клімату на планеті та соціальними загрозами, стрімко зростає. У своєму соціально-психологічному ракурсі вона дотична, з одного боку, з історико-соціологічними студіями масштабних змін на рівні світ-систем та соціальних інститутів, їх фігурцій, з іншого боку, з пошуками на теренах опису способів та модусів соціального існування сучасної особистості в них у контексті історизму соціальних практик.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К., Воловикова И. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений. *Психологический журнал*. 2007. Т. 28. № 5. С. 5–14.
2. Асмолов А. Психология личности: культурно-историческое понимание развития личности.

Москва : Смысл ; Издательский центр «Академия», 2007. 528 с.

3. Белинская Е., Тихомандрицкая О. Социальная психология личности. Москва : Аспект-Пресс, 2001. 301 с.

4. Великочій В. Державно-політична система ЗУНР: реалії національного державотворення й історичне значення. *Професійна освіта управлінських кадрів: проблеми, дослідження, досвід* : збірник наукових статей / кол. авторів ; відп. за вип. Л. Бойчук. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2017. С. 5–17.

5. Власова О., Ващенко І., Данилюк І., Щербина В. Досвід міждисциплінарного дослідження цілісності особистості в контексті соціальних змін. *Психологія і особистість*. 2016. № 1/2. С. 116–127.

6. Эриксон Э.Г. Детство и общество / пер. с англ. Санкт-Петербург : Ленато ; АСТ ; Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.

7. Зливков В. Ідентичність та автентичність особистості в контексті цивілізаційних викликів сучасності. *Особистість у розвитку: теорія і практика*: монографія/заред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми : вид-во СУМДПУ імені А. Макаренка, 2015. С. 165–186.

8. Злобіна О. Ідентичність в координатах нестабільності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 2. С. 213–216.

9. Каменська Т. Ідентичність і солідарність у сучасному українському суспільстві. *Ідентичність і соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі I* за ред. Н. Коваліско, А. Єкатеринчука, О. Лісеєнко, Р. Радзика. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. Lublin : Wydawnictwo UNCS, 2020. С. 11–20.

10. Карпенко О. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки – вікопомний чин українського народу. *Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки 1–3 листопада 1993 року* : матеріали. Івано-Франківськ, 1993. С. 3–8.

11. Левицький К. Великий зрив. До історії Української державності від березня до листопада 1918 року на підставі спогадів та документів : препринт. вид. 1931 року. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 128 с.

12. Лукомська С. Феномен ідентичності особистості в сучасних зарубіжних дослідженнях. *Особистість у розвитку: теорія і практика*: монографія/заред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми : вид-во СУМДПУ імені А. Макаренка, 2015. С. 187–205.

13. Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен / под. общ. ред. А. Асмолова. Москва : Издательский Дом ЯСК, 2018. 546 с.

14. Москаленко В. Значення генетичної методології в дослідженні соціалізації особистості. *Соціальна психологія*. 2012. № 1/2. С. 3–10.

15. Титаренко Т. Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. *Збірник наукових статей Київського міжнародного університету і інституту соціальної та політичної психології НАГН України. Серія «Психологічні науки: проблеми, здобутки»*. Вип. 5. Київ : КиМу, 2014. С. 172–186.

16. Шамне А. Інтерпретація категорії розвитку у сучасній психології. *Психологія особистості*. 2017. № 1. С. 22–30.

17. Baumeister R.F. Identity, Cultural Change and Struggle for Self. N.Y., Oxford : Oxford University Press, 1986. 280 p.

18. Bennet N., Lemoine G.J. What VUCA Really Means for You? *Harvard Business Review*. 2014. Vol. 92. № 1/2. P. 27–35.

19. Bronfenbrenner U., Morris P.A. The bio-ecological model human development. *Handbook of child psychology in W. Damon R.M. Lerner (Eds)*. Vol. 1 : Theoretical models of human development. John Wiley and Sons Ins., 2006. P. 793–828.

20. Tajfel H. Social Identity and intergroup behavior. *Social Science Information*. 1974. № 2 (13). Apr. P. 65–93.